

Esta forma de entender el análisis del pasado se desarrolla de manera exhaustiva a lo largo de todo el texto, si bien se constata alguna excepción, que tal vez merece ser comentada por su especial relevancia. Me refiero, en particular, al tratamiento que el autor hace del origen del Reino de Asturias y, sobre todo, del mítico episodio de Covadonga, que Sánchez-Albornoz, en su empeño por dar contenido histórico al mito, data (de forma infundada) en 722. Dicho tratamiento (pp. 501-502) resulta llamativo no sólo por la obvia resonancia que Covadonga ha tenido en la historiografía nacionalcatólica, que alcanzó su punto álgido durante el franquismo, sino, sobre todo, por la forma en la que el autor lo plantea. En efecto, en aguda disonancia con la exhaustividad que exhibe a lo largo de toda la obra, no sólo pasa de puntillas en torno a tan conocido mito, sino que, además, realiza una sorprendente identificación de la supuesta acción protagonizada por Pelayo con el pasaje de la *Crónica mozárabe de 754* que alude a la expedición de Abdelmelic hacia los *Pirenaica iuga*.

En definitiva, una obra que representa la aportación a uno de los procesos más importantes de la historia peninsular de la historiografía “fenomenológica”, con todas sus virtudes y carencias.

ALEJANDRO GARCÍA SANJUAN
Universidad de Huelva

Alejandro GARCÍA SANJUÁN, *Coexistencia y conflictos: minorías religiosas en la Península Ibérica durante la Edad Media*, Granada, Universidad de Granada, 2015, 266 pp. ISBN 978-84-338-5762-0.

Aquest llibre aplega un conjunt de nou articles apareguts entre els anys 1998-2011, una sèrie d'aportacions diversificades on l'autor aborda diferents aspectes de les interrelacions religioses medievals a la Península Ibèrica, principalment en l'àmbit andalusí. D'acord amb l'autor, la coexistència i la conflictivitat entre musulmans, cristians i jueus és el fil conductor que uneix les distintes aportacions recollides, tot i que cadascuna persegueix els seus propis objectius. Precedida d'una breu presentació de la problemàtica conjunta, ara hom reedita aquesta sèrie d'articles tot seguint l'orde d'aparició de les publicacions.

Inicialment l'autor s'interessà per conèixer la situació dels mudèjars en relació a la legalitat islàmica, tot constatant dues línies d'interpretació possibles de la prohibició de residir en país d'infidels, més pragmàtiques o més dogmàtiques, d'acord amb les circumstàncies històriques precises.

Tot seguit també s'analitza el pacte de Jaén de 1246 entre Ferran III de Lleó i Castella i Ibn al-Ahmar, amb uns acords de submissió que són difícils d'entendre sinó és en aquelles circumstàncies, tot i que també és un pacte oportunista que serví per a consolidar la dinastia nassarita a Granada.

Seguida d'un annex de traduccions de textos àrabs, de forma un xic més àmplia s'estudien les prescripcions alcoràniques i els dictàmens legals sobre el consum per part dels musulmans d'aliments procedents dels protegits (*dhimmis*), on les prohibicions afecten principalment certs productes càrnics, així com els que provenen de sacrificis rituals o els que es relacionen amb les celebracions religioses de la “gent del Llibre”.

Una altra aportació breu gira sobre la pregunta de si “¿Fué al-Andalus un paraíso de tolerancia religiosa?”, tot exposant resumidament les condicions de la permissivitat pactada amb les comunitats jueves i cristianes, així com els episodis d'intransigència que principalment es produiran d'ençà d'època taifa, quan els protegits són minoria i esdevenen residuals.

El pogrom de Granada de l'any 1066 és una de les primeres i més greus manifestacions d'intolerància, uns fets que aquí s'analitzen en la seva dimensió política i religiosa, en un context d'intrigues a la cort zírda que posa en qüestió la legitimitat del visir Yusuf ibn Nagrela, tot induint la seva mort i la persecució sagnant d'una comunitat jueva que aleshores prosperava.

Més resumidament es revisen les causes i l'abast de la revolta mudèjar de l'any 1266, tot concloent que les àrees del conflicte semblen restringides a Múrcia i Jeréz només, veritables protectorats islàmics aleshores on l'ocupació castellana era incipient encara.

Una altra aportació s'ocupa de les tropes cristianes que d'ençà del segle XII col·laboren amb els governs nord-africans i molt especialment amb la dinastia almohade, mostrant que són tropes mercenàries que recapten impostos i que actuen contra els dissidents musulmans.

Al seu torn, la fi de les comunitats cristianes andalusines vers els segles XI-XII s'observa com el resultat d'una evolució complexa i es plantegen els diversos factors que hi concorrien: així, entre els factors exògens hom qüestiona la intransigència que tradicionalment s'atribueix a almoràvits i almohades, tot destacant la influència que poden haver exercit els regnes cristians i les seves conquestes; entre els factors endògens, però, també hom critica qui planteja un cert esgotament institucional i eclesiàstic de les comunitats mossàrabs, tot plantejant el pes d'una progressiva orientalització i arabització que acabaria per assimilar-les.

Clou l'obra una darrera aportació relativa a les deixes pietoses dels protegits andalusins que observa un enduriment relatiu de les condicions durant els segles XI-XII, com s'exemplifica amb la ruïna de les fundacions religioses dels cristians deportats al Magreb l'any 1126, acusats de traïció als almoràvits.

Concloem que aquesta sèrie d'articles bé planteja la situació legal de les comunitats protegides en al-Andalus, així com il·lustra puntualment alguns episodis de col·laboració o de conflicte interreligiós relatius al sud peninsular. I això amb l'ús recurrent de les fonts àrabs per tal de contrastar certs fets o hipòtesis historiogràfiques, amb una clara visió diacrònica. Formalment, però, s'observen alguns errors tipogràfics recurrents en certes aportacions i, personalment, trobem a faltar unes conclusions o una necessària actualització bibliogràfica. Si més no, així es considera en relació a l'estudi de la qüestió mossàrab, d'un gran abast i que durant els darrers anys ha estat objecte de múltiples recerques, amb unes comunitats que declinen al ritme que progressa la islamització d'al-Andalus.

RAMON MARTÍ CASTELLÓ
Universitat Autònoma de Barcelona